

บทที่ ๔

วิเคราะห์พุทธบาทลักษณะที่สัมพันธ์กับหลักพุทธธรรม

ในบทนี้ผู้วิจัยจะได้วิเคราะห์พุทธบาทลักษณะที่สัมพันธ์กับหลักพุทธธรรม โดยวิธีบูรณาการข้อมูลการวิเคราะห์ออกเป็น ๒ ส่วน คือ

ส่วนที่ ๑ ข้อมูลจากเอกสาร คือวิเคราะห์ข้อมูลส่วนที่ได้มาจากการศึกษาคัมภีร์ เอกสารวิชาการ ตำรา พงศาวดาร งานวิจัยและเอกสารที่เกี่ยวข้องทั้งชั้นปฐมภูมิและชั้นทุติยภูมิ

ส่วนที่ ๒ ข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ คือวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้มาจากผู้เชี่ยวชาญ นักโบราณคดีหรือผู้ทรงคุณวุฒิ จำนวน ๕ คน และเจ้าอาวาสวัดตลอดถึงผู้เกี่ยวข้องในวัดที่มีรอยพระพุทธบาทองค์สำคัญประดิษฐานอยู่ จำนวน ๕ วัดๆ ละ ๑ - ๒ รูป/คน จำนวน ๗ รูป/คน รวมทั้งสิ้นจำนวน ๑๒ รูป/คน มาสนับสนุนอ้างอิงการวิเคราะห์ไปตามประเด็นต่างๆ ที่สอดคล้องกันตามลำดับ ดังนี้

๔.๑ วิเคราะห์พุทธบาทลักษณะที่สัมพันธ์กับหลักพุทธธรรม

เนื่องจากพุทธบาทลักษณะอันประกอบด้วยรูปมงคลทั้ง ๑๐๘ ประการ หากจะทำการวิเคราะห์ถึงความสัมพันธ์กับหลักพุทธธรรมของรูปมงคลทั้ง ๑๐๘ ประการ เป็นอย่างไร ไปจนครบทั้ง ๑๐๘ ประการ ก็จะทำให้งานวิจัยนี้มีเนื้อหายืดยาวมากเกินไป ผู้วิจัยจึงได้แบ่งการวิเคราะห์พุทธบาทลักษณะที่สัมพันธ์กับหลักพุทธธรรมออกเป็น ๓ ประการคือ

- ๑) วิเคราะห์พุทธบาทลักษณะที่มีรูปมงคล ๑ ถึง ๘ ประการ
- ๒) วิเคราะห์พุทธบาทลักษณะที่มีรูปมงคล ๑๐๘ ประการโดยภาพรวม
- ๓) วิเคราะห์พุทธบาทลักษณะคือรูปมงคล ๑๐๘ ประการที่นักโบราณคดีได้แบ่งออกไว้เป็น ๓ ประเภท คือรูปมงคลประเภทที่เป็นสัญลักษณ์ของโชคลาภ ความเจริญและความอุดมสมบูรณ์, รูปมงคลประเภทที่เป็นสัญลักษณ์เครื่องประกอบพระบารมีของพระมหากษัตริย์และพระเจ้าจักรพรรดิ และรูปมงคลที่เป็นสัญลักษณ์เครื่องประกอบของภพภูมิในระบบจักรวาล

โดยในการวิเคราะห์จะได้บูรณาการข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิและชั้นทุติยภูมิร่วมกับข้อมูลความคิดเห็นจากการสัมภาษณ์ที่เกี่ยวข้องหรือสอดคล้องกันมาสนับสนุนว่าพุทธบาทลักษณะคือรูปมงคลที่แยกออกวิเคราะห์ทั้ง ๓ ประการนั้น สัมพันธ์กับหลักพุทธธรรมประการใดหรือไม่ตามลำดับดังต่อไปนี้

๔.๑.๑ วิเคราะห์พุทธบาทลักษณะที่มีรูปมงคล ๑ ถึง ๘ ประการ

รูปมงคล ๑ ประการ

การสร้างรูปหรือรอยพระพุทธรูปเริ่มตั้งแต่ยุคต้นพุทธศตวรรษที่ ๓ มีพุทธบาทลักษณะเป็นรูปธรรมจักรอยู่กลางฝ่าพระบาทเพียงอย่างเดียว ดังรูปพระบาทสลักนูนคูที่วัดลุ่มสกลาณจีและภาณุท เพื่อเป็นสื่อสัญลักษณ์แทนองค์พระพุทธรูปเจ้าในภาพประกอบการเล่าเรื่องพุทธประวัติ เพื่อน้อมรำลึกถึงและเพื่อกราบไหว้บูชา รูปธรรมจักรถือว่าเป็นสื่อสัญลักษณ์รูปแรกๆ ที่ถูกสร้างขึ้นให้เป็นรูปมงคลในรอยพระพุทธรูปที่เรียกว่าพุทธบาทลักษณะ จึงวิเคราะห์รูปมงคลคือธรรมจักรที่สัมพันธ์กับหลักพุทธธรรม ดังนี้

รูปธรรมจักร ความหมายของคำว่าธรรมจักรแปลว่าจักรคือธรรม, วงล้อธรรมหรืออาณาจักรธรรม^๑ เป็นชื่อพระธรรมเทศนา กัณฑ์แรก ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่เบญจวัคคีย์ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี การแสดงธรรมครั้งนี้ โภทัญญะได้ดวงตาเห็นธรรมคือเห็นว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นแล้วสิ่งนั้นย่อมดับไปเป็นธรรมดา เป็นประจักษ์พยานว่า พระธรรมที่พระองค์ได้ทรงตรัสรู้ที่ผู้อื่นก็สามารถรู้หรือเข้าใจตามพระปัญญาตรัสรู้ได้ ขณะนั้นพระองค์ทราบว่พระอัญญาโกทัญญะมีดวงตาเห็นธรรมแล้ว จึงทรงเปล่งอุทานว่า โภทัญญะรู้แล้วหนอฯ เกิดผลในขณะนั้นคือ พระดำรัสที่ได้มาเป็นชื่อว่า อัญญาโกทัญญะ แปลว่า โภทัญญะผู้รู้ธรรมแล้วตั้งแต่นั้น และเมื่อพระพุทธองค์ได้ทรงประกาศธรรมจักรแล้ว พวกภุมมเทวดาได้ป่าวประกาศว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทรงแสดงธรรมจักรอันยอดเยี่ยม ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ใกล้เมืองพาราณสี เป็นธรรมที่ปราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใครๆ ในโลกจะคัดค้านไม่ได้ (หรือยังไม่เคยแสดงได้) เหล่าเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกและชั้นอื่นๆ ทั้ง ๖ ชั้นได้ยินเสียงของภุมมเทวดานั้นแล้วกล่าวต่อกันไปเป็นทอดๆ จน ถึงพรหม ๑๖ ชั้น และอรุปรหม ๔ ชั้น ส่วนหลักสำคัญของธรรมจักคือ ที่สุด ๒ อย่างที่พระพุทธศาสนาปฏิเสธไม่ควรเสพ, มัชฌิมาปฏิปทาให้ปฏิบัติตามทางสายกลางคืออริยมรรคมีองค์ ๘, และอริยสัจ ๔^๒

ดังนั้นการสร้างสัญลักษณ์รูปธรรมจักรในรอยพระพุทธรูปหรือที่ใดๆ ก็ตามถือว่าเป็นการสร้างสัญลักษณ์ที่สำคัญของพระพุทธศาสนาก็มาจากแนวคิดนี้ รูปธรรมจักรจึงสัมพันธ์กับพุทธธรรมคืออัมมจักกัปปวัตตนสูตรอันเป็นพระธรรมเทศนา กัณฑ์แรกของพระพุทธองค์เพื่อเป็นการแสดงให้ชาวโลกและทั้ง ๓๑ ภูมิได้ทราบว่าจักรคือธรรม อันพระพุทธองค์ได้ทรงหมุนให้ไปแล้วหรือให้เป็นไปแล้ว เพื่อให้เกิดสันติสุขแก่ชาวโลกและเพื่อมรรคผลนิพพาน

รูปมงคล ๓ ประการ

^๑พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๐๗.

^๒ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๐ ๙๓/๕๒ - ๕๕.

ต่อมาได้มีการสร้างรอยพระพุทธรูปโดยทำพุทธรูปลักษณะให้มีรูปมณฑลมากขึ้น เป็น ๓ ประการ คือ รูปธรรมจักร เครื่องหมายตรีรัตน์และสวัสดิกะ

เครื่องหมายตรีรัตน์ ปรากฏในรอยพระพุทธรูปในพุทธศตวรรษที่ ๖ ศิลปะอมราวดีที่มี รอยพระพุทธรูปครอบรับอยู่สัมพันธ์กับหลักพุทธธรรมโดยรวมอันเป็นเป็นเครื่องหมายแทนองค์ พระพุทธเจ้าในสภาวะอันเป็นรูปปรากฏของสังฆธรรมและเป็นแกนกลางของจักรวาล^๓

สวัสดิกะ เครื่องหมายนี้หมายถึงความยั่งยืนและการหมุนเวียนของกาลเวลาชั่วนิรันดร์^๔ แสดงถึงการเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏของผู้ที่ยังมีกิเลสอยู่อย่างไม่จบสิ้น นั่นคือกรรมในอดีต ส่งมาให้เกิด เกิดมาแล้วก็สร้างกรรมไปตามกิเลส ผลของกรรมเป็นวิบากส่งให้ไปเกิดอีกเวียนว่ายอยู่ อย่างนี้ไม่จบสิ้น จึงสัมพันธ์กับหลักพุทธธรรมคือวิภูษะ ๓ คือวน, เวียนว่ายอยู่ด้วยอำนาจของกิเลส กรรม และวิบากในวิภูษะสงสารของผู้มีกิเลส

รูปมณฑล ๘ ประการ

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๘-๙ ได้นิยมสร้างรอยพระพุทธรูปที่มีพุทธรูปลักษณะคือเพิ่มให้ มีรูปมณฑลเพิ่มขึ้นเป็น ๘ ประการ ตามคติความเชื่อเรื่องมณฑล ๘ ที่นิยมกันมากในอินเดียโบราณ คือ รูปคันฉ่อง ขอช้าง ปลาครุฑ ตรีรัตน์ หม้อน้ำ ศรีวิตสะ สวัสดิกะ วัธมาน จะได้วิเคราะห้รูปมณฑลเหล่านี้ ต่อไป

คันฉ่อง คือกระจกหรือแว่นส่องพระภักดี หมายถึงการรู้แจ้งเห็นจริง การมองตามความเป็นจริงไม่มีมายาปิดบัง พระพุทธรูปเปรียบเสมือนรัตนอุสภราชมีพรรณดั่งแก้วมุกดา ขาวทว สारพางค์กาย สมบูรณ์ด้วยลักษณะทุกอย่าง บริสุทธิสูงสุดกว่าชาวโลกทั้งหมด รัตนอุสภราชนั้นเป็นที่ เจริญสิริมงคลของพระพุทธเจ้าได้เกิดขึ้นที่ฝ่าพระบาททั้งสองของพระองค์ชื่อว่าเป็นมณฑลอันดีงาม สัมพันธ์กับหลักพุทธธรรมคือโลกุตระธรรม ๙ มีเพื่อให้สัตว์บรรลุนิพพานและมหาปฐิสลักษณ์ ๓๒ ประการ^๕

ขอช้าง เป็นเครื่องหมายประจำตำแหน่งของพระมหากษัตริย์หมายถึงอำนาจและยศศักดิ์ ขอแก้วนี้คืออรรถผลญาณของพระพุทธองค์ที่ทรงให้สัตว์ดำรงอยู่ในความสุขคือมรรคผล นิพพาน เพื่ออุตรังสัตว์โลกให้ออกจากอกุศลให้มาตั้งอยู่ในกุศลด้วยขอแก้วคืออรรถผลญาณนี้จึงสัมพันธ์กับ หลักพุทธธรรมคืออรรถมคคญาณและอรรถผลญาณ^๖

^๓ กัธเรพ กระต่ายทองพร้อมคณะ, พระราชพิธียกจุลมงกุฎและสมโภชพระพุทธรูปจังหวัดสระบุรี (กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๔๐), หน้า ๒๕.

^๔ ดร.นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์, (กรุงเทพมหานคร: ดานสุทธาการพิมพ์, ๒๕๓๓), หน้า ๑๕.

^๕ สำนักราชเลาธิการ, อรรถกถา พุทธปาทลภขณ, (กรุงเทพมหานคร: อรุณการพิมพ์, ๒๕๔๐), หน้า ๓๔.

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๘.

ปลาคุ เป็นเครื่องหมายของความเป็นชีวิตหมายถึงความอุดมสมบูรณ์ ความรุ่งเรือง ความเจริญงอกงามและความร่ำรวยและหมายถึงอัครสาวกซ้าย ขวา คือพระโมคคัลลานะและพระสารีบุตรซึ่งเป็นธรรมเสนาคีของพระพุทธองค์สัมพันธ์กับหลักพุทธธรรมคือสังฆรัตนะ^๗ แก้วคือหมู่สงฆ์สาวกที่เป็นกำลังสำคัญในการเผยแผ่สืบทอดอายุพระพุทธศาสนา และเป็นผู้นำของพุทธบริษัททั้ง ๔ เป็นผลให้พระพุทธศาสนาได้เจริญรุ่งเรืองมาถึงปัจจุบัน

หมอน้ำ คือกระโถมน้ำเต็ม หมายถึงความเจริญและโชคดีไม่มีที่สิ้นสุดเป็นภาชนะรองรับน้ำนมชื่อว่าภาชนะแก้วมณี บริบูรณ์กล่าวคือโลกุตตรธรรม ๘ คืออมตมหานิพพาน สัมพันธ์กับหลักพุทธธรรมคือพุทธรัตนะ^๘

ศรีวิตตะ หมายถึงรูปนามธรรมแทนพระองค์พระนางศรีลักษมีเทวีแห่งโชคลาภ สัมพันธ์กับหลักพุทธธรรมคือบุญกิริยาวัตถุ ๓^๙

วัชรมาน หมายถึงภาชนะรองรับน้ำนมหรือภาชนะทองคำได้แก่ความอุดมสมบูรณ์ ของที่รับน้ำนมคือภาชนะทองคำนั้น เป็นสิ่งทำให้พระพุทธมงคลเจริญย้อมเป็นดุจพระนามของพระตถาคตเจ้าและเชื่อว่าเป็นดุจทิพย์โอสถเพราะสงบระงับโรคพยาธิของสัตว์คือกิเลสทั้งปวงให้บรรลुสุขคือมรรคผล นิพพาน สัมพันธ์กับหลักพุทธธรรมคือพุทธรัตนะและธรรมรัตนะ^{๑๐}

จำนวนเลข ๘

- เลข ๘ ถือว่าเป็นเลขมงคลที่ได้รับความนิยมโดยทั่วไปในอินเดียมาตั้งแต่โบราณ^{๑๑}
- เลข ๘ ถือว่าเป็นเลขเฮง หรือเลขแห่งความร่ำรวยของชาวจีน,ฮ่องกง,สิงคโปร์ และเป็นเลขของเซียนทั้ง ๘ คือโป๊ยเซียน^{๑๒}
- เลข ๘ ทางพระพุทธศาสนาในประเทศไทย มีบทพระพุทธรูปที่มี ๘ บทยู่จำนวนมาก เช่น นมโม่ ๘ บท^{๑๓}, อติปิโส ๘ ทิศ^{๑๔}, พระอรหันต์ ๘ ทิศ^{๑๕}, พาทุง ๘ บท^{๑๖}, และมีหลักธรรมที่มี ๘ ประการ อยู่หลายประการเช่น โลกธรรม ๘, ลักษณะตัดสินธรรมวินัย ๘, และอริยมรรคมีองค์ ๘,

^๗เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๗ – ๑๐๘.

^๘เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๑.

^๙ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๙.

^{๑๐}สำนักราชเลขาธิการ, **อรรถกถา พุทธปาทกถณ**, หน้า ๘๖.

^{๑๑}ดร.นันทา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธบาทในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์, (กรุงเทพมหานคร: ด้านสุทธาการพิมพ์, ๒๕๓๓), หน้า ๑๖.

^{๑๒}[ออนไลน์] แหล่งที่มา, Jacsparrow, **เลขมงคลของจีน**, www.ranthong.com. [๑๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๙].

^{๑๓}วัดสุวรรณประสิทธิ์, **คู่มือพุทธบริษัท**, (กรุงเทพมหานคร: เอเชียเนิร์ต, มปป.) หน้า ๑๕๕.

^{๑๔}เทพย์ สาริกบุตร, **คัมภีร์พระเวทย์**, (กรุงเทพมหานคร: ศิลปบรรณาการ, ๒๕๑๖), หน้า ๑๕๕ – ๑๕๖.

๔.๑.๒ วิเคราะห์พุทธบาทลักษณะที่มีรูปมงคล ๑๐๘ ประการโดยภาพรวม

การสร้างรอยพระพุทธรูปของประเทศไทยในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๔ – ๑๙ เป็นต้นมาได้นิยมทำพุทธบาทลักษณะเป็นรูปมงคล ๑๐๘ ประการ เพราะเชื่อกันว่าเลข ๑๐๘ ทางพระพุทธรูปตามคติอินเดีย ศรีลังกา พม่าและประเทศไทย เป็นเลขมงคลสูงสุดสัมพันธ์ทั้งทางด้านพุทธศาสตร์และด้านไสยศาสตร์ หรือใช้ผสมผสานกันทั้งพุทธศาสตร์และไสยศาสตร์คือพุทธศาสนาผสมกับพราหมณ์

ด้านพุทธศาสตร์ เลข ๑๐๘ สัมพันธ์กับพิธีกรรมที่ได้แนวคิดมาจากการนับคุณของพระรัตนตรัยรวมเข้าด้วยกัน คือพุทธคุณจำนวน ๕๖ ประการ, ธรรมคุณจำนวน ๓๘ ประการ และสังฆคุณจำนวน ๑๔ ประการ รวมเป็น ๑๐๘ หรือเพื่อให้เกิดความเป็นสิริมงคลและขจัดปัดเป่าอวมงคลสิ่งไม่ดีต่างๆ แต่พระมหากษัตริย์ แห่งประเทศชาติบ้านเมือง ประชาชนทั่วไปหรือคณะบุคคล พระสงฆ์ก็จะนิยมเจริญพระพุทธมนต์บทเฉพาะบทที่สำคัญจำนวน ๑๐๘ จบ เป็นต้น

ด้านไสยศาสตร์แบบพราหมณ์ ในประเทศไทยได้สืบทอดมาจากอินเดียที่นิยมเลขมงคล ๑๐๘ มาตั้งแต่สมัยพุทธกาลอันเป็นมงคลของพราหมณ์ เริ่มจาก เมื่อสิทธัตถะราชกุมารประสูติได้ ๕ วัน พระเจ้าสุทโธทนะได้เชิญพราหมณ์ จำนวน ๑๐๘ คน ตามขัตติยราชประเพณี มาเลี้ยงอาหารในพระราชนิเวศน์ แล้วทรงเลือกพราหมณ์ จำนวน ๘ คน จาก ๑๐๘ คน เฉพาะที่ชำนาญด้านไตรเพท ทำการตรวจทำนายลักษณะแล้วถวายพระนามพระราชโอรสว่า สิทธัตถะ แปลว่า ผู้มีความสำเร็จในสิ่งที่ประสงค์

พิธีกรรมทางพระพุทธศาสนา ได้ถูกนำไปใช้ทางด้านไสยศาสตร์คือการนำบทเจริญพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณและบทสวดพระปริตรอื่นๆ ไปใช้ปลุกเสกหรืออธิษฐานจิตบริกรรมจำนวน ๑๐๘ จบ เกี่ยวกับการสร้างวัตถุมงคล เครื่องรางของขลัง และได้มีตำราสำหรับใช้ทำวัตถุมงคลและเครื่องรางของขลังดังกล่าว เช่น นะ ๑๐๘, ยันต์ ๑๐๘, หัวใจพระคาถา ๑๐๘^{๑๖}, ลูกประคำ ๑๐๘ สำหรับใช้นับในการภาวนาหรือบริกรรม ๑๐๘ จบ

การใช้มงคล ๑๐๘ เพื่อปรับฮวงจุ้ย (ฮวง แปลว่าลม, จุ้ย แปลว่าน้ำ) ส่งเสริมประเทศชาติและบ้านเมือง มงคล ๑๐๘ ในรอยพระพุทธรูปในพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพมหานคร ที่ได้ถูกสร้างขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นลายรูปมงคล ๑๐๘ ที่รับมาจากคติชมพูทวีปประดับลวดลายด้วยมุกแบบไทยผสมจีน ได้ผสมผสานกันอย่างวิจิตร

^{๑๕} วัดสุวรรณประสิทธิ์, คู่มือพุทธบริษัท, หน้า ๖๘.

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๘ – ๑๘๙.

^{๑๗} ปิโยรส อุทุมเทวา, สุตยอดพระคาถาหมานตราโบราณ, (กรุงเทพมหานคร: อินเทอร์เน็ต ๑๖๘ จำกัด, ๒๕๕๘) หน้า ๗๙ – ๘๓.

บรรจง ลวดลายมงคล ๑๐๘ ดังกล่าวนี้ได้มีแนวคิดเรื่องฮวงจุ้ยเพื่อเป็นการส่งเสริมประเทศชาติและบ้านเมืองให้ถาวรวัฒนาสืบไปด้วย^{๑๘}

เมื่อพิจารณาถึงภาพรวมของการสร้างรอยพระพุทธรูปที่มีพุทธบาทลักษณะเป็นรูปมงคล ๑๐๘ ประการ ซึ่งได้มีพัฒนาการสร้างขึ้นในยุคต่อมา โดยภาพรวมถ้ามองให้ลึกไปถึงเจตนารมณ์, ความสามัคคีพร้อมเพรียง แร้งศรัทธา, ความวิริยะอุตสาหะพากเพียร, ความเสียสละ แร้งกายแรงใจและกำลังทรัพย์, ตลอดจนความรู้ความสามารถ ด้านพุทธศิลป์, สถาปัตยกรรม, ประติมากรรม, จิตรกรรม, วัสดุและเครื่องมือเครื่องใช้ในการสรรค์สร้างรอยพระพุทธรูปและบรรจุพุทธบาทลักษณะเป็นรูปมงคลที่มีความหมายเป็นสื่อสัญลักษณ์เป็นช่องตารางต่างๆ ลงในรอยพระพุทธรูปแต่ละคู่หรือแต่ละองค์ได้สำเร็จลุล่วงมาด้วยดี มีความยั่งยืนคงทนถาวรสืบทอดควบคู่กับพระพุทธศาสนาได้จนถึงทุกวันนี้ ย่อมสะท้อนหรือบ่งชี้ให้เห็นว่าผู้สร้างต้องมีคุณธรรมในใจและมีเจตนารมณ์ที่สัมพันธ์กับหลักธรรมคือมุ่งให้เป็นสื่อสัญลักษณ์เพื่อสอนหรือถ่ายทอดหลักธรรมสู่อนุชนหลายๆ ประการเช่น มหาปฐิสลักษณ์ ๓๒ ประการ, บารมี ๑๐, บุญ ๒, อนุสติ ๑๐, ความกตัญญูกตเวที, ความสามัคคี, จาคะ, พละ ๕, โลภธรรม ๘, อริยมรรคมีองค์ ๘, และการปลุกศรัทธาและปัญญา, สอดคล้องกับ รศ.ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร ได้กล่าวว่า พุทธบาทลักษณะสัมพันธ์กับหลักพุทธธรรมในแง่ที่เป็นสัญลักษณ์ที่สื่อความหมายถึงผู้พบเห็นหรือผู้กราบไหว้ให้ได้เรียนรู้เพื่อเข้าถึงหลักธรรม^{๑๙} และสอดคล้องกับพระศรีปริยัติเวที,ดร., ได้กล่าวว่า พุทธบาทลักษณะต้องการสื่อด้วยหลักธรรม คือเป็นรูปซึ่งเป็นอายตนะภายนอกสื่อเข้าสู่อายตนะภายในคือตาเกิดผัสสะทางตา เมื่อตาของผู้พบเห็นหรือผู้กราบไหว้เห็นรูปเจตสิกก็ปรุงแต่งจิตให้เลื่อมใสศรัทธาเป็นกุศลจิตในรูปมงคล ๑๐๘ นั้นเป็นการเชื่อมโยงวัตถุประสงค์รูปมงคล ๑๐๘ ในรอยพระพุทธรูปเข้าสู่หลักธรรม^{๒๐} ซึ่งผู้วิจัยจะได้อธิบายรายละเอียดของหลักธรรมดังที่ยกมาข้างต้น ดังนี้

มหาปฐิสลักษณ์ ๓๒ ประการและบารมี ๑๐ ทศ

การสร้างรอยพระพุทธรูปและพุทธบาทลักษณะ ๑๐๘ ประการ ได้ถือตามคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา คือมหาปทานสูตร ที่มณีกาย ที่ได้กล่าวถึงมหาปฐิสลักษณ์ ๓๒ ประการและ

^{๑๘} คณะสงฆ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม, วัดโพธิ์ คู่มือนำเที่ยว, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๕๗), หน้า ๔๘.

^{๑๙} สัมภาษณ์, รศ.ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร ป.ธ.๙, พ.ม., พธ.บ., พธ.ม., Ph.D. อาจารย์ประจำบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, เมื่อวันที่ ๒๖ มกราคม ๒๕๕๙ ที่อาคารเรียนชั้นที่ ๓ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วัดมหาธาตุ ท่าพระจันทร์ กรุงเทพมหานคร เวลา ๑๓.๐๐ น.

^{๒๐} สัมภาษณ์, พระศรีปริยัติเวที,ดร. ป.ธ.๙, กศ.ม., พธ.ด.เจ้าคณะอำเภอเฉลิมพระเกียรติ, ปฏิบัติหน้าที่แทนเจ้าอาวาสวัดพระพุทธรูปสระบุรี จังหวัดสระบุรี, เมื่อวันที่ ๒๑ มกราคม ๒๕๕๙ ที่วัดพระพุทธรูป เวลา ๑๓.๓๐ น.

ในมหาปฐิสลักษณ์ ๓๒ ประการนั้น มีลักษณะของฝ่าพระบาทอยู่ด้วย ๕ ประการ ที่เป็นเช่นนี้ก็ด้วย ได้ทรงบำเพ็ญบารมีทั้ง ๑๐ ทศ และปรารถนาพระโพธิญาณมาตลอดสี่สงฆ์กับอีกหนึ่งแสนกับ บารมี ๑๐ ทศ ได้แก่ ทานบารมี ศีลบารมี เนกขัมมบารมี ปัญญาบารมี สัจจบารมี ขันติบารมี สัจจบารมี อธิฐานบารมี เมตตามบารมี และอุเบกขาบารมี ผู้สร้างรอยพระพุทธรูปได้ถือเอา มหาปฐิสลักษณ์ ๓๒ ประการนี้ จึงได้สร้างรูปมณฑล ๑๐๘ ในรอยพระพุทธรูปขึ้นมาเพื่อให้เป็น มณฑลแก่ผู้กราบไหว้ และสอดคล้องกับบุญเลิศ เสนานนท์, ได้กล่าวไว้ว่า พุทธบาทลักษณะรูปมณฑล ๑๐๘ เกิดขึ้นจากมหาปฐิสลักษณ์ ๓๒ ประการของพระพุทธรูปที่ประเทศไทยได้รับมาจากศรีลังกา ตามคัมภีร์ชินาลังการฎีกา^{๒๑}

บูชา ๒

เจตนาที่สำคัญอย่างหนึ่งของการสร้างรอยพระพุทธรูปซึ่งจะมีพุทธบาทลักษณะ ลายลักษณ์มณฑลมาน้อยเพียงใดก็ตาม ส่วนหนึ่งก็เพื่อถวายเป็นพุทธบูชาแด่องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งการบูชาในทางพระพุทธศาสนามี ๒ อย่างคือ

๑. อามิสบูชา บูชาด้วยวัตถุสิ่งของ ๒. ปฏิบัติบูชา บูชาด้วยการปฏิบัติ^{๒๒} สอดคล้องกับ พระโสภณวราภรณ์,ดร. ได้กล่าวว่า การสร้างรอยพระพุทธรูปที่มีพุทธบาทลักษณะประการใดก็ตาม จุดประสงค์ของผู้สร้างอย่างหนึ่งก็เพื่อเป็นพุทธบูชา^{๒๓}

อนุสติ คือความระลึกถึง,อารมณ์อันควรระลึกถึงเนื่องๆ ผู้สร้างรูปหรือรอยพระพุทธรูปที่มีพุทธบาทลักษณะแบบใดๆ ก็ตามซึ่งเกิดมาจากความศรัทธาเลื่อมใส และระลึกนึกถึงพระคุณของ พระพุทธรูปพร้อมทั้งพระธรรมและพระสงฆ์สาวกของพระองค์ และเพื่อให้สื่อนัยลักษณ์ที่สร้างขึ้นนี้ เกิดอนุสติแก่ผู้พบเห็นแล้วน้อมหลักธรรมเข้าสู่การปฏิบัติ อนุสติ ๑๐ ประการ ได้แก่

๑. พุทธานุสติ ระลึกถึงพระพุทธรูป	๒. ธัมมานุสติ ระลึกถึงพระธรรม
๓. สังฆานุสติ ระลึกถึงพระสงฆ์	๔. สีลานุสติ ระลึกถึงศีล
๕. จาคานุสติ ระลึกถึงการบริจาค	๖. เทวตานุสติ ระลึกถึงเทวดา
๗. มรณสติ ระลึกถึงความตาย	๘. กายคตาสติ สติอันไปในกาย
๙. อานาปานสติ สติกำหนดลมหายใจเข้า-ออก	
๑๐. อุปสมานุสติ ระลึกถึงธรรมเป็นที่สงบ ^{๒๔}	

^{๒๑} สัมภาษณ์, นายบุญเลิศ เสนานนท์, ป.ธ.๙, พ.ม., นักภาษาโบราณเชี่ยวชาญ, สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม, เมื่อวันที่ ๒๕ มกราคม ๒๕๕๙, ที่สมาคมอนุรักษ์เอกสารโบราณ เวลา ๑๓.๐๐ น.

^{๒๒} อัง.ทุก (ไทย) ๒๐/๑๕๗/๑๒๔.

^{๒๓} สัมภาษณ์, พระโสภณวราภรณ์, ดร. ป.ธ.๗, กศ.ม., พธ.ด. เจ้าอาวาสวัดวรนาถบรรพต (เขากบ) เลขา เจ้าคณะจังหวัดนครสวรรค์ จังหวัดนครสวรรค์ เมื่อวันที่ ๒๘ มกราคม ๒๕๕๙, ที่วัดวรนาถบรรพต เวลา ๑๔.๓๐ น.

^{๒๔} อัง.เอก. (ไทย) ๒๐/๑๗๖ - ๑๗๘/๓๙ - ๔๐., วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๒๕๑.

สอดคล้องกับพระครูวิสิฐธรรมรส ได้กล่าวว่า พุทธบาทลักษณะ ๑๐๘ ประการโดยภาพรวมสัมพันธ์กับหลักพุทธธรรมคือ อนุสติ ๑๐ ประการ มีพุทธานุสติเป็นต้น^{๒๕} และสอดคล้องกับพระครูสังฆรักษ์โกวิท โกวิท ได้กล่าวว่า พุทธบาทลักษณะโดยภาพรวมคือเป็นสื่อสัญลักษณ์แทนพระพุทธรูปเพื่อการรำลึกถึงคืออนุสติธรรมและเพื่อเผยแผ่พระพุทธศาสนา^{๒๖}

ความกัญญกตเวที ธรรมดาบุคคลผู้ที่ยอมเสียสละยอมลงทุนหรือเสียสละด้วยกำลังกายกำลังทรัพย์ โดยไม่หวังสิ่งตอบแทน เช่นอย่างพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ได้ทรงมีพระมหากรุณาธิคุณพระปัญญาคุณและพระวิสุทธิคุณ เสด็จพระราชดำเนินไปด้วยพระบาท เพื่อแสดงธรรมสั่งสอนหมู่มนุษย์ตามชนบทและถิ่นกันดาร ใน ๗ แคว้นแคว้น เป็นเวลาถึง ๔๕ ปี โดยมีได้หวังถึงประโยชน์ส่วนพระองค์ แต่มุ่งเพื่อให้หมู่มนุษย์พ้นจากความทุกข์จากห้วงกิเลสที่ผูกมัดอยู่ไปสู่หนทางแห่งการพ้นทุกข์ในวิญญูสงสาร พระพุทธรูปจึงจัดว่าเป็นบุคคลที่หาได้ยากประการหนึ่ง ส่วนบุคคลที่รู้ถึงคุณความดีหรืออุปการะที่ผู้อื่นกระทำแล้วแก้ตนแล้วหาโอกาสตอบแทนท่าน ก็หาได้ยากอีกประการหนึ่ง การที่ชาวพุทธตั้งแต่พระมหากษัตริย์ ข้าราชการบริวารหรือประชาชนทั่วไป ได้พร้อมใจกันรำลึกถึงพระคุณอันยิ่งใหญ่ของพระพุทธรูปแล้วสร้างรูปหรือรอยพระพุทธรูป โดยมีรูปแบบการต่าง ๆ เป็นพุทธบาทลักษณะที่เป็นเอกลักษณ์ทางพระพุทธศาสนา แสดงออกอย่างชัดเจนว่าเป็นรอยพระพุทธรูปของพระองค์เป็นสื่อสัญลักษณ์แทนพระพุทธรูป ที่ชาวพุทธผู้พบเห็นควรน้อมระลึกถึงหรือกราบไหว้บูชา จากอดีตถึงปัจจุบัน ท่านผู้สร้างรอยพระพุทธรูปเหล่านั้นต้องการตอบแทนพระคุณของพระพุทธรูปด้วยความกตัญญูรู้คุณ จัดว่าเป็นบุคคลที่หาได้ยากอย่างยิ่ง ควรที่เราชาวพุทธรุ่นหลังจะได้รู้สึกสำนึกถึงพระคุณของท่าน ด้วยตั้งใจปฏิบัติต่อรอยพระพุทธรูปหรือพุทธบาทลักษณะให้เหมาะสมในฐานะกตัญญูกตเวทีบุคคลคือผู้รู้ถึงคุณความดีที่ท่านเหล่านั้นกระทำไว้แล้วคิดที่จะตอบแทนด้วยการปฏิบัติหรือศึกษาเรียนรู้เกี่ยวกับพระพุทธรูปเพื่อให้เข้าถึงความหมายของสื่อสัญลักษณ์ที่เป็นภูมิปัญญาในพุทธบาทลักษณะที่ท่านได้สร้างไว้ด้วยความยากลำบากและด้วยความเสียสละอันใหญ่หลวง ตลอดถึงเป็นการเจริญรอยตามเบื้องพระยุคลบาทของพระศาสดา สอดคล้องกับพระโสภณวราภรณ์,ดร.ได้กล่าวว่า ชาวพุทธตั้งแต่พระมหากษัตริย์ถึงสามัญชน ได้มีศรัทธาและความกตัญญูกตเวทีต่อพระพุทธรูป เพื่อดำรงสืบต่ออายุพระพุทธศาสนาให้ยืนยาวและเพื่อถวายเป็นพุทธบูชา จึงได้สร้างสื่อสัญลักษณ์ที่เป็นมงคล ๑๐๘ แสดงถึงความสำคัญที่เป็นคติสอน

^{๒๕}สัมภาษณ์, พระครูวิสิฐธรรมรส น.ธ.เอก.ม.๖ เจ้าอาวาสวัดโปรดเกศเชษฐาราม อำเภอพระประแดง จังหวัดสมุทรปราการ, เมื่อวันที่ ๒๒ มกราคม ๒๕๕๙ ที่วัดโปรดเกศเชษฐาราม เวลา ๑๔.๒๐ น.

^{๒๖}สัมภาษณ์, พระครูสังฆรักษ์โกวิท โกวิท ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดโปรดเกศเชษฐาราม อำเภอพระประแดง จังหวัดสมุทรปราการ, เมื่อวันที่ ๒๒ มกราคม ๒๕๕๙ ที่วัดโปรดเกศเชษฐาราม เวลา ๑๕.๐๐ น.

หลักธรรมไว้ในรอยพระพุทธรูป^{๒๗} ดังนั้น ผู้ทำอุปัฏฐากก่อนโดยไม่คิดถึงสิ่งตอบแทน เรียกว่า บุพพการี ส่วนผู้รู้ถึงอุปัฏฐากที่ผู้อื่นกระทำไว้แล้วแต่ตนแล้วคิดจะตอบแทนเรียกว่ากตัญญูกตเวที บุคคลทั้งสองประเภทนี้ตามหลักธรรมเรียกว่าเป็นบุคคลที่หาได้ยาก

บุคคลที่หาได้ยากมี ๒ ประการ คือ

๑.บุพพการี ผู้ทำอุปัฏฐากก่อน คือผู้ทำความดีหรือประโยชน์ให้ตั้งแต่เบื้องต้นโดยไม่คิดถึงผลตอบแทน

๒.กตัญญูกตเวที ผู้รู้ถึงอุปัฏฐากที่เขาทำไว้แล้วแต่ตนและได้ตอบแทน คือผู้รู้คุณค่าของคุณความดีของผู้อื่นนั้นและแสดงออกหรือตอบแทนเพื่อบูชาคุณความดีนั้น^{๒๘} สอดคล้องกับที่ พระครูวิสุทธิธรรมรส ได้กล่าวว่า พุทธบาทลักษณะเป็นเครื่องหมายแทนพระพุทธเจ้าทำให้ระลึกนึกถึง คุณความดีและหลักธรรมของพระองค์ซึ่งได้ทรงประทับรอยพระพุทธรูปไว้ดูจะได้เดินตาม รอยพระยุคลบาทของพระพุทธองค์ในฐานะชาวพุทธผู้กตัญญูต่อพระพุทธเจ้าและพระพุทธศาสนา^{๒๙}

ความสามัคคี

ความสามัคคี หมายถึงความพร้อมเพรียง ความปรองดองกัน ร่วมแรงร่วมใจร่วมมือกัน สร้างรอยพระพุทธรูปซึ่งมีรูปแบบของพุทธบาทลักษณะและขนาดใหญ่เล็กที่แตกต่างกันก็จริงแต่สิ่งหนึ่งที่เห็นได้ชัดซึ่งช่วยผลักดันขับเคลื่อนสู่ความสำเร็จ ก็คือความสามัคคีพร้อมใจกันของผู้สร้างและช่างผู้มีฝีมือ กล่าวคือต้องพร้อมเพรียงด้วยกายสามัคคี จิตสามัคคี และทรัพย์สามัคคี จึงทำให้ รอยพระพุทธรูปหรือพุทธบาทลักษณะสำเร็จออกมาเป็นสื่อสัญลักษณ์สืบทอดเผยแผ่พระพุทธศาสนา ที่สวยงามคงทนจากอดีตสู่ปัจจุบันดังที่ได้มีปรากฏอยู่มากมายทั้งในประเทศไทยและประเทศอื่นๆ

จาคะ

จาคะ คือการเสียสละ ได้แก่เสียสละให้ด้วยความเต็มใจมุ่งสร้างบุญบารมีและต้องการเผยแผ่สืบทอดอายุพระพุทธศาสนา การสร้างรอยพระพุทธรูปที่มีพุทธบาทลักษณะเป็นรูปมงคล ตั้งแต่ ๑ อย่าง ถึง ๑๐๘ อย่าง ถือว่าเป็นพุทธศิลป์ที่มีความประณีต ละเอียดอ่อน จะสำเร็จได้ก็ด้วยจาคะคือการเสียสละอุทิศกำลังศรัทธา กำลังกาย กำลังใจ กำลังความคิด กำลังสามัคคี และกำลังทรัพย์อย่าง

^{๒๗} สัมภาษณ์, พระโสภณวราภรณ์, ดร. ป.ธ.๗, กศ.ม., พธ.ด.เจ้าอาวาสวัดวรนาถบรรพต (เขากบ) เลขาเจ้าคณะจังหวัดนครสวรรค์ จังหวัดนครสวรรค์ เมื่อวันที่ ๒๘ มกราคม ๒๕๕๙, ที่วัดวรนาถบรรพต เวลา ๑๔.๓๐ น.

^{๒๘} อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๒๐/๑๑๔.

^{๒๙} สัมภาษณ์, พระครูวิสุทธิธรรมรส น.ธ.เอก.ม.๖ เจ้าอาวาสวัดโปรดเกศเชษฐาราม อำเภอพระประแดง จังหวัดสมุทรปราการ, เมื่อวันที่ ๒๒ มกราคม ๒๕๕๙ ที่วัดโปรดเกศเชษฐาราม เวลา ๑๔.๒๐ น.

มากมายและยิ่งใหญ่ สอดกับที่พระโสภณวราภรณ์,ดร.ได้กล่าวว่า พุทธบาทลักษณะสัมพันธ์กับพุทธธรรมหลายข้อ เช่น ทานหรือจาคะ ศีล ภาวนา หรือบุญกิริยาวัตถุและอิทธิบาท ๔ เป็นต้น^{๓๐}

พละ ๕

พละ คือธรรมที่เป็นกำลัง สูความมั่นคง ช่วยให้เกิดความมั่นใจ การสร้างรอยพระพุทธรูปให้สำเร็จได้นอกจากคุณธรรมที่ได้กล่าวมาแล้ว ก็จะต้องมีกำลังหลักในการขับเคลื่อนสู่ความสำเร็จอย่างมั่นใจได้ ธรรมที่เป็นกำลังหลักที่ว่านั่นก็คือ พละ ๕ ประการ คือ

- ๑.สัทธาพละ กำลังคือศรัทธา
- ๒.วิริยพละ กำลังคือความเพียร
- ๓.สติพละ กำลังคือสติ
- ๔.สมาธิพละ กำลังคือสมาธิ
- ๕.ปัญญาพละ กำลังคือปัญญา^{๓๑}

สอดคล้องกับพระครูวิสุทธิธรรมรส ที่ได้กล่าวว่า พุทธบาทลักษณะสัมพันธ์กับพุทธธรรมที่แฝงอยู่หลายประการเช่น พละ ๕ และไตรสิกขา เป็นต้น^{๓๒}

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๖ ลงมา ในอินเดียได้นิยมทำพุทธบาทลักษณะโดยเพิ่มรูปมงคลให้มากขึ้นเป็น ๘ ประการ ตามคตินิยมในอินเดียที่นิยมมงคล ๘ ประการ หรือมากกว่า ซึ่งสัมพันธ์กับหลักพุทธธรรมในฐานะเป็นสื่อแห่งโลกธรรม ๘ และอริยมรรคมีองค์ ๘ คือ

โลกธรรม ๘

ธรรมอันเป็นของธรรมดาควบคู่กันที่ทุกรูปนามในโลกนี้ จะต้องประสบพบเจอ เป็นธรรมที่ครอบงำสัตว์โลกอยู่ และสัตว์โลกก็ย่อมเป็นไปตามโลกธรรมนั้น สอดคล้องกับที่บุญเหลือ บราณสาร, ได้กล่าวว่า พุทธบาทลักษณะสัมพันธ์กับหลักพุทธธรรมทั้งฝ่ายโลกียธรรมและฝ่ายโลกุตตรธรรมที่มนุษย์โลกประสบอยู่ แต่อยู่ในรูปของสื่อสัญลักษณ์ที่ดงามเรียกว่ามงคล ๑๐๘ ^{๓๓}มี ๘ ประการ คือ

๑.ความมีลาภ	๒.ความเสื่อมลาภ
๓.ความมียศ	๔.ความเสื่อมจากยศ

^{๓๐}สัมภาษณ์,พระโสภณวราภรณ์,ดร. ป.ธ.๗, กศ.ม.,พธ.ด. เมื่อวันที่ ๒๘ มกราคม ๒๕๕๙, ที่วัดวรนาถบรรพต เวลา ๑๔.๓๐ น.

^{๓๑}อ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๑๕๗ – ๑๖๓/๔๐๔.

^{๓๒}สัมภาษณ์, พระครูวิสุทธิธรรมรส น.ธ.เอก.,ม.๖, เมื่อวันที่ ๒๒ มกราคม ๒๕๕๙ ที่วัดโปรดเกศ ฯ เวลา ๑๔.๒๐ น.

^{๓๓}สัมภาษณ์, นายบุญเหลือ บราณสาร,ป.ธ.๙,พธ.บ.,M.A. นักภาษาโบราณชำนาญการพิเศษ, สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม, เมื่อวันที่ ๒๕ มกราคม ๒๕๕๙, ที่สมาคมอนุรักษ์เอกสารโบราณ เวลา ๑๓.๔๐ น.

๕.สรรเสริญ

๖.นินทา

๗.สุข

๘.ทุกข์^{๓๔}**อริยมรรคมีองค์ ๘**

พระศรีปรียัติเวที,ดร.ได้กล่าวว่า พุทธบาทลักษณะสัมพันธ์กับหลักพุทธธรรมคืออริยมรรคมีองค์ ๘ คือมัคคปฏิบัติ การเจริญรอยตามพระพุทบาทพระศาสดา การทำวิจัยเรื่องนี้ก็เป็นการสื่อเพื่อให้เกิดการเรียนรู้และเข้าถึงธรรม^{๓๕} อริยมรรคคือหนทางแห่งการหลุดพ้นอันประเสริฐ หรือหนทางอันประเสริฐ เป็นธรรมที่ควรเจริญ มี ๘ ประการ คือ

๑.สัมมาทิฐิ ปัญญาเห็นชอบ

๒.สัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ

๓.สัมมาวาจา เจรจาชอบ

๔.สัมมากัมมันตะ ประกอบการงานชอบ

๕.สัมมาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ

๖.สัมมาวายามะ เพียรพยายามชอบ

๗.สัมมาสติ ระลึกรู้ชอบ

๘.สัมมาสมาธิ ตั้งใจมั่นชอบ^{๓๖}

ผู้ที่ประสงค์จะพ้นทุกข์ทั้งในระดับโลกียชนและระดับโลกุตตรชนเมื่อดำเนินตามอริยมรรคมีองค์ ๘ ประการนี้แล้วก็สามารถที่จะพ้นจากความทุกข์ได้

การปลุกศรัทธาและปัญญา

ศรัทธาและปัญญา เป็นธรรมที่ต้องมาควบคู่กัน เรียกว่าศรัทธาที่เป็นญาณสัมปยุต คือความเชื่อที่ประกอบด้วยปัญญา เชื่ออย่างมีเหตุผลหรือรู้เหตุรู้ผล พุทธบาทลักษณะที่ได้สร้างขึ้นโดยมีรูปมงคลต่างๆ อันเป็นสัญลักษณ์เครื่องหมายของความดีงาม ทั้ง ๓ ประภทใหญ่ๆ ดังที่กล่าวมา เมื่อผู้ใดได้พบเห็นก็จะเกิดความศรัทธาเชื่อมั่นในแนวคิดรูปแบบที่เรียกรวมกันว่าพุทธศิลป์ซึ่งมีความเป็นศิริมงคลอยู่ในรอยพระพุทบาท เมื่อได้ศึกษาหรือมีผู้อธิบายความหมายของรูปมงคลนั้นๆ ให้แก่ผู้พบเห็นหรือผู้กราบไหว้บูชารอยพระพุทบาท ให้ได้ทราบหรือเข้าใจถึงความหมายของรูปมงคลต่างๆ ก็เกิดปัญญาเข้าถึงพุทธบาทลักษณะสมตามเจตนารมณ์ของบรรพบุรุษที่ได้อุทิศแรงกายแรงใจและกำลังทรัพย์สร้างเป็นสื่อสัญลักษณ์สืบทอดไว้ พุทธบาทลักษณะจึงเป็นเครื่องมือหรือสื่อแห่งการปลุกศรัทธาและปัญญาสำหรับชาวพุทธได้อีกส่วนหนึ่ง สอดคล้องกับที่พระศรีปรียัติเวที,ดร.ได้กล่าวว่า พุทธบาทลักษณะถูกสร้างขึ้นเพื่อปลุกฝังความเลื่อมใสศรัทธาและให้เกิดมหัศจรรย์ใจแก่ผู้พบเห็นหรือกราบไหว้บูชารอยพระพุทบาท ก่อให้เกิดศรัทธาที่มั่นคงเชื่อมั่นต่อ

^{๓๔}ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๗/๓๔๘.

^{๓๕}สัมภาษณ์, พระศรีปรียัติเวที,ดร.(ลำไย สุวฑฒโน) ป.ธ.๙, กศ.ม.,พร.ด.เจ้าคณะอำเภอเฉลิมพระเกียรติ,ปฏิบัติหน้าที่แทนเจ้าอาวาสวัดพระพุทบาทสระบุรี จังหวัดสระบุรี, เมื่อวันที่ ๒๑ มกราคม ๒๕๕๙ ที่วัดพระพุทบาทฯ เวลา ๑๓.๓๐ น.

^{๓๖}ที.มหา. (ไทย) ๒๐/๖๓/๒๔๓.,ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๔๔.,อ.ง.ฉก.ก. (ไทย)๒๒/๖๓/๕๗๓.

พระรัตนตรัยมากขึ้น^{๓๗} และสอดคล้องกับที่พระมหาสมัย อัครปัญญา, ได้กล่าวว่า พุทธบาทลักษณะเป็นความเชื่อที่ต้องการให้เกิดความศรัทธาและนำศรัทธาเชื่อถือแก่ผู้พบเห็นหรือผู้กราบไหว้^{๓๘}

๔.๑.๓ วิเคราะห์พุทธบาทลักษณะคือรูปมงคล ๑๐๘ ประการที่นักโบราณคดีได้แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท

- นักโบราณคดีได้แบ่งพุทธบาทลักษณะคือสัญลักษณ์ในรอยพระพุทธรูปที่เป็นรูปมงคล ๑๐๘ ประการออกเป็นประเภทใหญ่ๆ ไว้ ๓ ประเภท ได้แก่

- ประเภทที่ ๑ เป็นรูปมงคลที่เป็นสัญลักษณ์แห่งโชคลาภ ความเจริญและความอุดมสมบูรณ์ เช่น หม้อน้ำ ปลาคุ้ง สวรรค์ พวงมณี ดอกบัว เป็นต้น

- ประเภทที่ ๒ เป็นรูปมงคลที่เป็นสัญลักษณ์เครื่องประกอบบารมีของพระมหากษัตริย์และพระเจ้าจักรพรรดิ เช่น บัลลังก์ เครื่องสูง เครื่องยศ และเครื่องต้นต่างๆ เป็นต้น

- ประเภทที่ ๓ เป็นรูปมงคลที่เป็นสัญลักษณ์อันเป็นส่วนประกอบของภพภูมิ ในระดับจักรวาล ตามความเชื่อในทางพระพุทธศาสนา เช่น ภูเขา จักรวาล มหาสมุทร ทวีปทั้งสี่ เขาพระสุเมรุ สัตตปริณันท์ ปาหิมพานต์

พุทธบาทลักษณะประเภทที่ ๑ คือรูปมงคลที่เป็นสัญลักษณ์แห่งโชคลาภ ความเจริญและความอุดมสมบูรณ์ เช่น หม้อน้ำ ปลาคุ้ง สวรรค์ ได้วิเคราะห์มาแล้วข้างต้น ส่วนรูปมงคลต่อไป คือ

พวงมณี เปรียบได้ด้วยพวงดอกมะลิที่หอมทำพระพุทธรูปให้เจริญได้เกิดขึ้นที่ฝ่าพระบาททั้งสองของพระพุทธเจ้ามีเนื้อแท้เป็นศีลได้แก่มรรค ๔ ผล ๔ สัมพันธ์กับหลักพุทธธรรมคือพุทธรัตนะ^{๓๙} หมายถึงแก้วคือพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ดอกบัว หมายถึงดอกบัวแดง ดอกบัวขาว ดอกบัวขาว ดอกบัวหลวงชมพู ดอกบัวหลวงขาว ได้เกิดขึ้นที่ฝ่าพระบาทซึ่งทำให้พระพุทธรูปมีกลิ่นหอมคือสมาธิและปัญญาเป็นเนื้อแท้ชื่อว่ามรรค ๔ ผล ๔ สัมพันธ์กับหลักพุทธธรรมคือพุทธรัตนะ^{๔๐} หมายถึงแก้วคือพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

และพุทธบาทลักษณะประเภทที่ ๑ นี้สัมพันธ์กับหลักพุทธธรรมในฐานะที่เป็นสื่อบ่งชี้ถึงหลักธรรมที่นำผู้ประพฤติปฏิบัติไปสู่โชคลาภ ความเจริญรุ่งเรืองและความอุดมสมบูรณ์ ได้แก่ บุญ

^{๓๗} สัมภาษณ์, พระศรีปริยัติเวที, ดร. ป.ธ.๙, กศ.ม., พธ.ด.เจ้าคณะอำเภอเฉลิมพระเกียรติ, ปฏิบัติหน้าที่แทนเจ้าอาวาสวัดพระพุทธบาทสระบุรี จังหวัดสระบุรี, เมื่อวันที่ ๒๑ มกราคม ๒๕๕๙ ที่วัดพระพุทธบาท เวลา ๑๓.๓๐ น.

^{๓๘} สัมภาษณ์, พระมหาสมัย อัครปัญญา, น.ธ.เอก, ป.ธ.๘, วัดพระพุทธบาทสระบุรี จังหวัดสระบุรี, เมื่อวันที่ ๒๑ มกราคม ๒๕๕๙ ที่วัดพระพุทธบาท เวลา ๑๓.๓๐ น.

^{๓๙} สำนักราชเลขาธิการ, อรรถกถา พุทธปาทลภขณ, หน้า ๙๘.

^{๔๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๙.

กิริยาวัตถุ ๓, ไตรสิกขา ๓, จักร ๔, อิทธิบาท ๔, วุฑฒิ ๔, และทฤษฎีธัมมิกัตถประโยชน์ ๔ ดังจะได้ยกมากล่าวตามลำดับ ดังนี้

บุญกิริยาวัตถุ ๓ คือ

๑.ทานมัย บุญสำเร็จจากการบริจาคทาน

๒.ศีลมัย บุญสำเร็จจากการรักษาศีล

๓.ภาวนามัย บุญสำเร็จจากการเจริญภาวนา^{๔๑}

ผู้ที่หมั่นทำบุญด้วยการบริจาคทานจากทรัพย์ที่หามาได้โดยสุจริต ด้วยความศรัทธา เลื่อมใสและเมตตานอกจากเป็นการกำจัดกิเลสอย่างหายาบแล้ว จะมีอานิสงส์ให้เกิดความก้าวหน้า มีโชคลาภ ร่ำรวยในภพนี้และภพหน้า ผู้ที่หมั่นทำบุญด้วยการสมาทานศีล ๕ ศีล ๘ หรือศีลอุโบสถเป็น นิตยน์นอกจากเป็นการกำจัดกิเลสอย่างกลางแล้ว จะมีอานิสงส์ให้เป็นคนน่าเคารพเชื่อถือมีเสน่ห์ มีบุคลิกภาพที่ดี และศัลยกรรมนำให้เข้าถึงสுகติ สมบูรณ์พร้อมด้วยโภคสมบัติและเข้าสู่ความสงบร่มเย็น ดังคำบาลีว่า สีเลน สุกตติ ยนติ สีเลน โภคสมปทา สีเลน นิพพุตติ ยนติ ตสฺมา สีลํ วิโสธเย ผู้ที่หมั่น ทำบุญด้วยการเจริญภาวนาเป็นนิตยน์นอกจากเป็นการกำจัดกิเลสอย่างละเอียดแล้ว จะมีอานิสงส์ให้ เกิดปัญญารู้แจ้งเห็นจริงในสภาวะทั้งมวลจนถึงขั้นหลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวงได้ ดังคำที่กล่าวกันว่า “ถ้า อยากรวยต้องให้ทาน ถ้าอยากสวยอยากหล่อต้อง รักษาศีล ถ้าอยากมีปัญญาต้องหมั่นเจริญภาวนา”

ไตรสิกขาหรือสิกขา ๓

ไตรสิกขาหรือสิกขา คือข้อที่จะต้องศึกษา คือข้อปฏิบัติที่เป็นหลักสำหรับศึกษา คือฝึกหัด อบรม กาย วาจา จิตใจและปัญญา ให้ยิ่งขึ้นไปจนบรรลุจุดหมายสูงสุดคือพระนิพพาน^{๔๒} มี ๓ ประการคือ

๑.อริสัสสิกขา สิกขาคือศีลอันยิ่ง ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมในทางความประพฤติอันสูง

๒.อริจิตตสิกขา สิกขาคือจิตอันยิ่ง ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมจิตเพื่อให้เกิดคุณธรรมเช่น สมาธิอย่างสูง

๓.อริปัญญาสิกขา สิกขาคือปัญญาอันยิ่ง ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมปัญญาเพื่อให้เกิด ความรู้แจ้งอย่างสูง^{๔๓}

ธรรมทั้ง ๓ ประการนี้ เรียกว่าง่าย ๆ ว่า ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นธรรมที่เป็นกระบวนการ สำหรับพัฒนาตนไปสู่ความเจริญองงามทางกาย วาจา ใจและสติปัญญาเพื่อความสุขที่อุดมสมบูรณ์ ทั้งในระดับโลกียสุขและโลกุตตรสุข สอดคล้องกับที่ พระมหาสมณย์ อัครปัญญา ได้กล่าวว่า พุทธบาท

^{๔๑}ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๙.

^{๔๒}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๙, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส.อาร์.พริ้นติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๑๐๗.

^{๔๓}อ.จ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๘๗/๓๑๒.

ลักษณะที่เป็นเครื่องหมายของโศคลาภ ความเจริญและความอุดมสมบูรณ์สัมพันธ์กับหลักธรรมหลายข้อ เช่น ไตรสิกขาหรือสิกขา ๓ บุญกิริยาวัตถุ ๓ และอิทธิบาท ๔ เพราะผู้ได้ประพาสตามธรรมดังกล่าวจะพร่ำพร้อมด้วยโศคลาภ โภคะสมบัติอันอุดมสมบูรณ์^{๔๔}

จักร ๔

จักร คือธรรมที่เป็นดุจล้อนำไปสู่ความเจริญ มี ๔ ประการ คือ

๑.ปฏิรูปเทสวาสะ อยู่ในประเทศอันสมควร

๒.สัปปริสุปปัสยะ คบสัตบุรุษ

๓.อัตตสัมมาปณิธิ ตั้งตนไว้ชอบ

๔.บุพเพตปฺปญฺญาตา ความเป็นผู้ได้กระทำความดีไว้ในปางก่อน^{๔๕}

จักรธรรมทั้ง ๔ ประการเป็นธรรมที่นำผู้ปฏิบัติไปสู่ความเจริญก้าวหน้า ความมั่งมี ดุจล้อนำยานพาหนะไปสู่จุดหมายได้

อิทธิบาท ๔

อิทธิบาท คือคุณเครื่องให้ถึงความสำเร็จ, คุณธรรมที่นำไปสู่ความสำเร็จแห่งผลที่มุ่งหมาย พุทธบาทลักษณะที่มีสื่อสัญลักษณ์มงคล ตั้งแต่ ๑ อย่างจนถึง ๑๐๘ อย่าง การสรรค์สร้างจะต้องใช้ความพึงพอใจ เต็มใจ ความพากเพียรพยายาม การเอาใจใส่จดจ่อมุ่งมั่น การพิจารณาใคร่ครวญ ไตรตรองถึงรูปมงคลที่สื่อความหมายไปยังผู้ที่พบเห็น เพื่อให้ทราบว่าเป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธรองค์ และการบำเพ็ญพุทธบารมีมาในอดีตชาติ ที่สำคัญคือให้ผู้พบเห็นรู้ได้ว่าเป็นรอยพระพุทธรบาทให้สำเร็จลงได้ ก็ด้วยธรรมคืออิทธิบาทซึ่งมี ๔ ประการ คือ

๑.ฉันทะ ความพึงพอใจในสิ่งที่ทำ

๒.วิริยะ ความพากเพียรพยายาม ไม่ท้อถอย

๓.จิตตะ เอาใจฝักใฝ่จดจ่อ ไม่ฟุ้งซ่านเลื่อนลอย

๔.วิมังสา พิจารณาใคร่ครวญไตรตรอง ตรวจสอบแก้ไขปรับปรุง^{๔๖}

สอดคล้องกับที่พระราชวิสุทธิธำรงจารย์ได้กล่าวว่า พุทธบาทลักษณะสัมพันธ์กับหลักธรรมในแง่ที่มุ่งสอนว่าผู้จะมีโศคลาภ ความสุข ความเจริญ ความอุดมสมบูรณ์ จะต้องปฏิบัติตามธรรม เริ่มจากการมีศีล เพราะศีลย่อมนำไปสู่สคติ นำมาซึ่งโภคทรัพย์และให้ถึงความสงบเย็นหรือ

^{๔๔}สัมภาษณ์, พระมหาสมชัย อัครปัญญานัน, น.ธ.เอก, ป.ธ.๘, วัดพระพุทธรบาทสระบุรี จังหวัดสระบุรี, เมื่อวันที่ ๒๑ มกราคม ๒๕๕๙ ที่วัดพระพุทธรบาทฯ เวลา ๑๓.๓๐ น.

^{๔๕}อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๓๑/๔๑. ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๔๐๐/๒๙๓.

^{๔๖}อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๓๙๔ - ๔๐๑/๔๗., ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๘๗/๒๑๘.

ถึงพระนิพพานได้ ต้องหมั่นให้ทาน รักษาศีล เจริญภาวนา มีอิทธิบาทธรรม ๔ และวุฒิธรรม ๔ จึงจะส่งผลให้เกิดความเจริญและอุดมสมบูรณ์^{๔๗}

วุฒิ ๔

วุฒิ คือธรรมเป็นเครื่องเจริญ,คุณธรรมที่ก่อให้เกิดความเจริญงอกงาม มี ๔ ประการ คือ

๑.สัปปุริสสังเสวะ คบผู้ประพฤติดุชด้วยกาย วาจา ใจที่เรียกว่าสัตบุรุษ

๒.สัทธัมมัสสนะ ฟังคำสอนของท่านโดยเคารพ

๓.โยนิโสมนสิการ ไตร่ตรองให้รู้จักสิ่งดีชั่วโดยอุบายที่ชอบ

๔.ธัมมานุฉินมปฏิบัติ ประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรม^{๔๘}

ผู้ที่มุ่งหวังความเจริญงอกงามไพบูลย์ จะต้องประพฤติปฏิบัติตามวุฒิธรรม ทั้ง ๔ ประการนี้ พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ว่า ความเจริญ ๒ อย่างนี้คือ ความเจริญด้วยอามิส ๑, ความเจริญด้วยธรรม ๑,ในความเจริญทั้ง ๒ อย่างนั้น ความเจริญด้วยธรรมเป็นเลิศ^{๔๙}

ทิฐุธัมมิกัตถประโยชน์ ๔

ทิฐุธัมมิกัตถประโยชน์ คือประโยชน์ในปัจจุบันหรือความอุดมสมบูรณ์ในชีวิตของมนุษย์ในปัจจุบัน มี ๔ อย่าง คือ

๑.อุฏฐานสัมปทา ถึงพร้อมด้วยความขยันหมั่นเพียร

๒.อารักขสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการรักษา

๓.กัลยาณมิตตา ความมีเพื่อนเป็นคนดี

๔.สมชีวิตา ความเลี้ยงชีพตามสมควรแก่ทรัพย์ที่หามาได้^{๕๐}

ทิฐุธัมมิกัตถประโยชน์ ทั้ง ๔ อย่างนี้ เรียกกันอีกอย่างหนึ่งว่าหัวใจเศรษฐี เพราะเป็นธรรมที่ทำให้ผู้ปฏิบัติตามมีความอุดมสมบูรณ์ ก่อร่างสร้างตัวได้จนมีฐานะมั่งคั่งพร้อมทุกอย่างได้

พุทธบาทลักษณะประเภทที่ ๒ คือรูปมงคลที่เป็นสัญลักษณ์เครื่องประกอบพระบารมีของพระมหากษัตริย์และพระเจ้าจักรพรรดิ เช่นบัลลังก์ เครื่องสูง เครื่องยศ และเครื่องต้นต่างๆ สัมพันธ์กับหลักพุทธธรรมในฐานะที่เป็นสื่อที่บ่งชี้ถึงหลักทศพิธราชธรรมหรือราชธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ในชาดกเรื่อง มหาหังสชาดกเป็นชาดกขนาดยาวว่าด้วยเรื่องหงส์^{๕๑} เป็นธรรม ๑๐ ประการที่พระเจ้าแผ่นดินควรประพฤติ เป็นธรรมของผู้ปกครองบ้านเมืองเรียกว่า

^{๔๗} สัมภาษณ์, พระราชวิสุทธิอาจารย์, น.ธ.เอก, ป.ธ.๖, พธ.ม. เจ้าอาวาสวัดพระแท่นดงรัง อำเภอกำแพงแสน จังหวัดกาญจนบุรี เมื่อวันที่ ๒๐ มกราคม ๒๕๕๙ ที่วัดพระแท่นดงรัง เวลา ๑๓.๐๐ น.

^{๔๘} อ.จตุกก (ไทย). ๒๑/๒๔๘/๓๓๒.

^{๔๙} อ.ท.ก. (ไทย) ๒๐/๑๖๐/๑๒๔.

^{๕๐} อ.อุทฺทก. (ไทย) ๒๓/๑๔๔/๒๘๙.

^{๕๑} ชุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๙๙/๗๗.

ทศพิธราชธรรม พระมหากษัตริย์และพระเจ้าจักรพรรดินอกจากจะต้องมีเครื่องประกอบ พระ
 บารมีและรัตนทั้ง ๗ ประการ มี ช้างแก้ว ม้าแก้ว นางแก้ว จักรแก้ว แก้วมณี ขุนพลแก้ว ปรี
 ชาญแก้ว ที่สำคัญจะต้องมีทศพิธราชธรรมคือธรรมของพระราชาทั้ง ๑๐ ประการ

ทศพิธราชธรรม ๑๐ คือ

๑.ทาน การให้	๒.ศีล มีความสำรวมกาย วาจา ใจ
๓.ปริจาคะ เสียสละความสุขสำราญ	๔.อาชวะ ความซื่อตรง
๕.มัททวะ ความอ่อนโยน	๖.ตปะ ความมีเดชแผดเผากิเลสตัณหา
๗.อักโกธะ ความไม่โกรธ	๘.อวิหิงสา ความไม่เบียดเบียน
๙.ขันติ ความอดทน	๑๐.อวิโรธนะ ความไม่คลาดธรรมหนักแน่นในธรรม ^{๕๒}

จากพุทธบาทลักษณะประเภทที่ ๒ ที่สัมพันธ์กับหลักธรรมของผู้ปกครองบ้านเมือง
 ในฐานที่เป็นสื่อสะท้อนถึงหลักธรรมของพระมหากษัตริย์และพระเจ้าจักรพรรดิ เมื่อพระองค์
 ได้ทรงปกครองบริหารบ้านเมืองดูแลไพร่ฟ้าอาณาประชาราษฎร์ ด้วยหลักทศพิธราชธรรมทั้ง ๑๐
 ประการ ดังที่กล่าวมา บ้านเมืองก็จะสงบและอาณาประชาราษฎร์ก็จะมีความสุขอย่างยั่งยืน
 ซึ่งสอดคล้องกับที่ผู้ให้สัมภาษณ์ จำนวน ๙ ท่านจากจำนวน ๑๒ ท่าน คือ พระราชวิสุทธิธรรมาจารย์,
 พระศรีปริยัติเวที,ดร.,พระโสภณวราภรณ์,ดร.,พระครูวิสุทธิธรรมรส, พระครูสังฆรักษ์โกวิท โกวิท,
 พระมหาพิร ชินวโร, นายพงศ์ธันว์ สำเภาเงิน,นายบุญเลิศ เสนานนท์,และนายบุญเหลือ บุราณสาร
 ได้กล่าวสอดคล้องต้องกันว่า พุทธบาทบาทลักษณะประเภทที่ ๒ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์เครื่องประกอบ
 พระบารมีของพระมหากษัตริย์และพระเจ้าจักรพรรดิสัมพันธ์กับหลักธรรมของนักปกครองหรือ
 ผู้บริหารบ้านเมืองคือ ทศพิธราชธรรม ๑๐ ประการ ส่วน ผศ.ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร ได้กล่าวว่า
 พุทธบาทลักษณะประเภทที่ ๒ นี้ สัมพันธ์กับชัยชนะความมั่นคงของราชอาณาจักร ความอุดมสมบูรณ์
 ๗ อย่างคือ จักรแก้ว, ม้าแก้ว,ช้างแก้ว,นางแก้ว,ขุนพลแก้ว,แก้วมณี,ปรีชาญแก้ว,อันเป็นคุณสมบัติ
 ของพระราชาผู้มีอำนาจ^{๕๓}

พุทธบาทลักษณะประเภทที่ ๓ คือรูปมงคลที่เป็นสัญลักษณ์อันเป็นส่วนประกอบของ
 ภพภูมิ ในระดับจักรวาล ตามความเชื่อในทางพระพุทธศาสนา เช่น ภูเขา จักรวาล มหาสมุทร
 ทวีปทั้งสี่ เขาพระสุเมรุ สัตตบริภัณฑ์ ปาหิมพานต์ สัมพันธ์กับหลักพุทธธรรมในฐานที่เป็นสื่อบ่งชี้ถึง
 ภพ ๓ และภูมิ ๔ ตลอดถึงกฎแห่งกรรมคือการทำดีย่อมได้รับผลดีในปัจจุบันและมีสวรรค์หรือพรหม
 อรูปพรหมเป็นที่ไปในเบื้องหน้า ทำชั่วย่อมได้รับผลชั่วมีความเดือดร้อนได้รับทุกข์ทรมานในปัจจุบัน
 และมีอบายภูมิคือนรก,เปรต,อสุรกาย,และสัตว์เดียรัจฉานเป็นที่ไปในเบื้องหน้า สอดคล้องกับที่

^{๕๒}ช.ช. (ไทย) ๒๘/๒๔๐/๘๖.

^{๕๓}สัมภาษณ์, รศ.ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร ป.ธ.๙,พ.ม.,พธ.บ.,พธ.ม.,Ph.D เมื่อวันที่ ๒๖ มกราคม
 ๒๕๕๙ ที่ชั้น ๓ อาคารเรียนมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วัดมหาธาตุ ท่าพระจันทร์ เวลา ๑๓.๐๐ น.

บุญเลิศ เสนานนท์ ได้กล่าวว่า พุทธบาทลักษณะประเภทที่ ๓ คือรูปมงคลที่เป็นสัญลักษณ์อันเป็นส่วนประกอบของภพภูมิในระดับจักรวาล สัมพันธ์กับหลักพุทธธรรมคือ ภพ, ภูมิ เพื่อต้องการยกมาแสดงให้ผู้พบเห็นหรือกราบไหว้รอยพระพุทธรูปได้เรียนรู้เข้าใจถึงกฎแห่งการเวียนว่ายตายเกิดและผลของการกระทำดีหรือชั่วว่าผลจะเป็นอย่างไร^{๕๔}

ภพ ๓ หมายถึงภาวะชีวิตของสัตว์ หรือโลกอันเป็นที่อยู่ของหมู่สัตว์ มี ๓ ประการ คือ

๑. กามภพ คือภพที่เป็นกามาวจร, ได้แก่ภพของสัตว์ผู้ยังแสวงกามคุณคืออารมณ์ทางอินทรีย์ทั้ง ๕ หมายถึง มนุษย์โลก กามาวจรสวรรค์ทั้ง ๖ ชั้น และอบายภูมิทั้ง ๔

๒. รูปภพ คือภพที่เป็นรูปาวจร, ได้แก่ภพของสัตว์ผู้เข้าถึงรูปฌาน หมายถึงรูปพรหมทั้ง ๑๖ ชั้น

๓. อรูปภพ คือภพที่เป็นอรูปาวจร, ได้แก่ภพของสัตว์ผู้เข้าถึงอรูปฌาน หมายถึงผู้เข้าถึงอรูปพรหมทั้ง ๔ ชั้น^{๕๕} สอดคล้องกับที่ พระโสภณวราภรณ์, ดร. ได้กล่าวว่า พุทธบาทลักษณะประเภทที่ ๓ อันเป็นสัญลักษณ์ของภพภูมิในระบบจักรวาลนี้ สัมพันธ์กับหลักธรรมอันเป็นคำสอนหลักเรื่องภพ ๓ และภูมิ ๔ ^{๕๖}

ภูมิ ๔

ภูมิ ๔ คือชั้นแห่งจิต, ระดับจิตใจ, ระดับชีวิต ได้แก่

๑. กามาวจรภูมิ ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในกาม, ระดับจิตที่ยังปรารถนากามเป็นอารมณ์
๒. รูปาวจรภูมิ ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในรูป, ระดับจิตที่ยังปรารถนารูปธรรมเป็นอารมณ์
๓. อรูปาวจรภูมิ ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในอรูป, ระดับจิตที่ยังปรารถนาอรูปธรรมเป็นอารมณ์
๔. โลกุตตรภูมิ ชั้นที่พ้นโลก, ระดับแห่งโลกุตตรธรรม^{๕๗}

สอดคล้องกับที่บุญเหลือ บุราณสาร ได้กล่าวว่า พุทธบาทลักษณะประเภทที่ ๓ อันเป็นสัญลักษณ์ของภพภูมิในระบบจักรวาลสัมพันธ์กับหลักธรรมคือภพ ๓ และภูมิ ๔ ในระบบจักรวาล^{๕๘} และสอดคล้องกับที่ พงศ์ธันว์ สำเภาเงิน ได้กล่าวว่า สัมพันธ์กับผลรวมของการแสดงภพภูมิในจักรวาลว่า ผลของการกระทำอย่างใดก็ต้องเป็นอย่างนั้น คือถ้าทำดีผลสุดท้ายก็คือความสุขในมนุษย์ สวรรค์

^{๕๔}สัมภาษณ์, นายบุญเลิศ เสนานนท์, ป.ธ.๙, พ.ม., นักภาษาโบราณเชี่ยวชาญ, สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม, เมื่อวันที่ ๒๕ มกราคม ๒๕๕๙, ที่สมาคมอนุรักษ์เอกสารโบราณ เวลา ๑๓.๐๐ น.

^{๕๕}ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๕.

^{๕๖}สัมภาษณ์, พระโสภณวราภรณ์, ดร. ป.ธ.๗, กศ.ม., พธ.ด. เมื่อวันที่ ๒๘ มกราคม ๒๕๕๙, ที่วัดวรนาถบรรพต เวลา ๑๔.๓๐ น.

^{๕๗}ช.ปฎิ. (ไทย) ๑๓/๑๗๑/๑๒๒.

^{๕๘}สัมภาษณ์, นายบุญเหลือ บุราณสาร, ป.ธ.๙, พธ.บ., M.A. เมื่อวันที่ ๒๕ มกราคม ๒๕๕๙, ที่สมาคมอนุรักษ์เอกสารโบราณ เวลา ๑๓.๔๐ น.

พรหม,อรุณพรหม ถ้าทำชั่วผลสุดท้ายก็คือความทุกข์ในอบายภูมิ นรก เปต อสุรกาย และ
สัตว์เดรัจฉาน หากหลุดพ้นก็พ้นโลก พุทธบาทลักษณะจึงน่าจะสื่อสัญลักษณ์แทนสามโลก^{๕๙}

^{๕๙}สัมภาษณ์, นายพงศ์ธันว์ สำเภาเงิน, นักโบราณคดีชำนาญการ, กองโบราณคดี กรมศิลปากร
กระทรวงวัฒนธรรม เมื่อวันที่ ๒๕ มกราคม ๒๕๕๙, ที่กองโบราณคดี กระทรวงวัฒนธรรม, เวลา ๑๐.๔๐ น.